

УДК 1(091)(477).Колубовський
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.4/30.212530>

Мечислав ЗАРЕМСЬКИЙ,
orcid.org /0000-0001-8491-3453
кандидат філософських наук,

доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
(Глухів, Сумська область, Україна) *mechyslavzaremskyi@meta.ua*

ЯКІВ КОЛУБОВСЬКИЙ ЯК КЕРІВНИК ОПІКУНСТВА У СПРАВАХ СЛІПИХ

В основу публікації покладено висвітлення наукової та громадсько-політичної діяльності Якова Миколайовича Колубовського – із 1893 року діловода, а згодом, із 1895 до 1917 року – керуючого справами Ради Всеросійського Опікунства імператриці Марії Олександрівни щодо сліпих.

Проаналізовано обставини, пов'язані з рекомендацією на цю посаду уродженця українського міста Глухова, внесок у розвиток науки котрого був відзначений опублікуванням статті про нього в Енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза й І. А. Сфрона.

Описані маловідомі факти з біографії цієї видатної особистості, окреслено кроки вченого і практика із постійного розширення горизонту своїх знань, особливого інтересу до проблем психолого-педагогічної допомоги і супроводу людей із порушеннями розвитку як результату навчання в Лейпцізькому університеті у В. Вундта, практичне втілення наукових напрацювань у галузі тифлосурдопедагогіки у практику організації опіки щодо сліпих.

Особливу увагу зосереджено на його участі у роботі міжнародних форумів – з'їздів, конференцій, конгресів, аналіз їх матеріалів і рішень та інформування громадськості стосовно новинок тифлопедагогіки та їх практичне втілення.

Так, зокрема, у рішеннях міжнародного з'їзду в Лондоні детально проаналізовано доповідь голови оргкомітету Г. Вільсона «Спілки товариств для сліпих в Англії та Уельсі, їх роль, історія і перспективи розвитку». Закцентовано увагу на виступові голови комітету майстерень для західного Лондона юриста Елліса Кенліффа, яка стосувалась соціалізації і працевлаштування сліпих та на результатах анкетування, здійсненого начальником Манчестерського притулку сліпих імені Геніау, Іллінгверта. Особливий інтерес викликав виступ леді Кемпбелл: «Елементарне виховання сліпих», доповідь Прістлі із Бредфорда «Сліпота у зрілому віці» та висвітлення інших ґрунтовних питань.

Показано, що досвід роботи закордонних установ опіки уважно аналізувався Я. Колубовським і використовувався у практиці лікування та соціальної реабілітації сліпих в Російській імперії.

Ключові слова: Яків Колубовський, К. К. Грот, Опікунство у справах сліпих, тифлопедагогіка, сурдопедагогіка, міжнародні з'їзди у справах сліпих.

Mechyslav ZAREMSKYI,
orcid.org /0000-0001-8491-3453

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor at the Department of History, Jurisprudence and Teaching Methods
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
(Hlukhiv, Sumy region, Ukraine) *mechyslavzaremskyi@meta.ua*

YAKIV KOLUBOVSKYI AS HEAD OF PATRONAGE IN THE AFFAIRS OF THE BLIND

The publication exposes scientific and socio-political activities of Yakiv Mykolayovych Kolubovskiy who was a secretary (from 1893) and later (from 1895 to 1917) became the Council manager of Empress Maria's Alexandrovna All-Russian Patronage of the blind. The circumstances related to the recommendation for this position of a Ukrainian, inhabitant of Hlukhiv, whose contribution to the development of science was marked by the article named "Kozelskyi" in the F.A Brokhauz and I.A. Yefron's Encyclopedic Dictionary are revealed.

Obscure biographical facts of this outstanding personality are described in the article. The authors outline show scientist and practioner's steps on constant expansion of his awareness, scholar's special interest in problems of psychological and pedagogical help and support of people with developmental disabilities as a result of training at the University of Leipzig at W. Wundt.

Particular attention is paid to his participation in the International forums – congresses, conferences, conventions, analysis of their materials and decisions and informing the public about the latest typhlopedagogical innovations and their practical implementation.

The decisions of the International Congress in London were carefully analyzed and evaluated. Particularly the chairman of the organizing committee G. Wilson's speech "Union of Societies for the Blind in England and Wales, their role, history and prospects" was analyzed in details. Emphasis was placed on the Ellis Kenliff's speech on socialization

and employment of the blind and on the results of survey conducted by the Illinhvorh, who was the Head of the Henshaw's Manchester Shelter for the Blind Lady Campbell's speech: "Elementary education of the blind" gained special attention and interest at the Congress. Important problem about adult blinds was revealed in the Priestley's from Bradford report "Blindness in adulthood" and a lot of other fundamental issues connected with human disabilities.

It is shown that the experience of foreign guardianship institutions was carefully analyzed by Y. Kolubovsky and used in the practice blind's treatment and social rehabilitation in the Russian empire.

Key words: *Yakiv Kolubovskyi, K. K. Grot, Patronage in the affairs of the blind, Typhlopedagogy, Surdopedagogy, International Congresses for the affairs of the blind and visually impaired.*

Постановка проблеми. На рубежі XIX і XX століть питання психолого-педагогічної допомоги і супроводу людей із порушеннями у розвитку починають активно обговорюватися і втілюватися у практику. Ідеться, насамперед, про необхідність організованого навчання дітей і підлітків із сенсорними порушеннями: для них створюються спочатку приватні, а згодом – державні заклади та установи. Зокрема, в Російській імперії у 1881 р. було створено Опікунство Імператриці Марії Олександрівни щодо сліпих ([Всероссийское] Попечительство Императрицы Марии Александровны о слепых). Його незмінним головою від заснування і до смерті був Костянтин Карлович Грот (1815–1897) – державний і громадський діяч, який у тому ж 1881 р. заснував Олександро-Маріїнське училище для сліпих, а в 1893 р. – майстерні для дорослих сліпих. На завершення його діяльності в Росії функціонувало вже 21 училище для сліпих, багато майстерень для дорослих, 2 притулки, 3 спеціалізовані лікарні.

К. К. Грот ініціював розроблення головного установчого документа Опікунства – «Основні засади для діяльності Маріїнського Опікунства щодо сліпих» (Про спорудження..., 1887), затвердженого Олександром II за 2 тижні до загибелі.

Саме від К. К. Грота перейшло «кермо управління» на той час уже велетенської організації загальноімперського масштабу до рук уродженця Глухова Якова Миколайовича Колубовського (1863 – імовірно, бл. 1938). Це про нього писав редактор філософського відділу Енциклопедичного словника Брокгауза-Єфрона у статті «Колубовский»: «К. – библиограф русской философии в лучшем значении этого слова, так как всё реферируемое им подвергается предварительному тщательному изучению. Все работы Колубовского показывают в нём большое умение беспристрастно оценивать и правильно классифицировать явления» (Радлов, 1895).

Тема внеску українських учених і громадських діячів у цивілізаційний розвиток колишньої Російської імперії в силу різних обставин і причин замовчується або навіть спотворюється, тому дослідження у цій царині й донині зберігають свою актуальність.

Ставлячи перед собою завдання донести до сучасного читача інформацію, яка сприяла б розумінню становлення тифлосурдпедагогіки і відповідної соціальної практики в царській Росії та Західній Європі на рубежі XIX і XX століть, автор статті прагнув схарактеризувати достатньо тривалий період діяльності у цій сфері Я. Колубовського – із 1893 до 1917 р., із моменту призначення на посаду спочатку діловода, а потім Керуючого справами цієї інституції, до жовтневого перевороту 1917 року.

Отже, метою дослідження є аналіз окремих сторінок життя, громадської діяльності, ролі і внеску українського вченого-історика філософії, бібліографа, педагога, психолога, громадського діяча Якова Миколайовича Колубовського у розвиток тифлопедагогічної практики в Російській імперії, уведення до наукового обігу нового історичного матеріалу, який увиразнює його діяльність на посаді керуючого справами Всеросійського Опікунства імп. Марії Олександрівни.

Джерельною базою статті є насамперед праці та промови Я. Колубовського, а також спогади та щоденникові записи сучасників про ті події. На жаль, дослідження діяльності та заслуг Я. М. Колубовського на ниві вітчизняної науки і культури не є надто жвавим і об'єктивним (а це вкрай несправедливо щодо цієї непересічної особистості), тому вважаємо своїм обов'язком доповнити інформацію про цього славного українця, земляка-глухівчанина, на додаток до вже викладених раніше матеріалів наукових досліджень (Заремський, 2017; Заремський, 2019; Заремський, Заремська, 2020).

Виклад основного матеріалу. Яків Колубовський – уже відомий на той час учений, автор фундаментальних праць із історії філософії, педагог, психолог, громадський діяч. Досвід управлінської роботи у різних сферах суспільного життя до призначення спочатку діловодом (1893), а потім – керуючим справами Ради Опікунства у тридцятилітнього вченого, авторитетного науковця-бібліографа був уже значним: із початку 1891 р. він – штатний помічник редактора (відповідальний секретар) першого в Російській

імперії фахового філософського часопису «Вопросы философии и психологии», до речі, запрошений на роботу племінником К. К. Грота – Миколою Яковичем Гротом, який, прекрасно знаючи високі фахові і моральні якості свого помічника, його надзвичайну працездатність, акуратність у розпорядженні коштами, скрупульозність і чесність, рекомендував саме Колубовського на таку відповідальну посаду своєму дядькові. До того ж слід урахувати й прекрасні відгуки про обдарованого вченого – фахівця у достатньо новій на той час галузі – психології – від спеціалістів, які були обізнані з роботами Колубовського, написаними у період стажування в Лейпцізькому університеті у Вільгельма Вундта, вільне володіння німецькою і англійською мовами та ще багато інших аргументів на користь такого призначення.

Були й інші обставини, про які Яків Миколайович напише згодом, у 1914 р., в статті «Из литературных воспоминаний» на замовлення редакції спеціально до 25-річчя з часу заснування вже названого журналу «Вопросы философии и психологии»: «В мае 1892 г., по причинам чисто личного свойства (йдеться про одруження Я. Колубовського з донькою відомого філософа О. О. Козлова (1831–1901) Наталією, яка до одруження змушена була носити прізвище «Алексеева» – за іменем батька – авт.), я вынужден был покинуть симпатичное дело и вернуться в Петербург. Н. Я. Грот был немало огорчен этим и уговорил меня сохранить за собой редактирование второго отдела журнала, хотя это грозило немалыми практическими неудобствами. В мае 1823 г. мои отношения к редакции «Вопросов» совершенно прекратились и Н. Я. Грота мне приходилось видеть лишь во время его приездов в Петербург, в особенности во время болезни его дяди К. К. Грота» (Колубовський, 1914: 149).

Отримавши посаду в Раді Опікунства, крім виконання передбачених Положенням обов'язків, Яків Миколайович від цього товариства бував у закордонних відрядженнях, брав участь у різноманітних міжнародних з'їздах, конгресах і конференціях. Матеріали статті й стосуються саме цього аспекту його діяльності. Я. Колубовський як керівник делегації від Росії не лише щоразу представляв тифлопедагогіку і практику, ретельно і розлого інформуючи про перебіг та рішення цих форумів. Він – співорганізатор і учасник, зокрема, як офіційний представник царського уряду, міжнародних з'їздів у справах сліпих у Берліні (1898), Гамбурзі (1907), Манчестері (1908), Відні (1910), Філадельфії (1911), Дюссельдорфі (1913), Лон-

доні (1914). За їх результатами він опублікував низку статей про ці з'їзди (Див. напр.: Англійські з'їзди., 1909; Іспанський з'їзд., 1913; Міжнародний з'їзд., 1911; Міжнародний з'їзд., 1915; Work for the Blind... 1910).

У США Я. Колубовський вивчав досвід роботи установ для незрячих. Зазвичай у журналі «Слепец» ним друкувалися репортажі про перебіг цих з'їздів, висвітлювалася інформація про організацію допомоги сліпим у різних країнах, досягнення у цих питаннях, статистичні матеріали тощо. Як приклад подаємо аналітичні нотатки перебігу Лондонського міжнародного з'їзду у справах сліпих (1914).

Підготовка до з'їзду в Лондоні здійснювалася організаційним комітетом, до складу якого увійшли, зокрема, відомі англійські діячі Генрі Вільсон, Генрі Стейнсбі та інші відомі члени Британської асоціації для сліпих, яка на час з'їзду була перетворена і функціонувала як національний інститут для сліпих. У роботі з'їзду брали участь представники 28-ми держав. Офіційними членами делегації від Росії були Я. М. Колубовський (її керівник), а також відомий офтальмолог академік Л. Г. Беллярмінов, завідувачка Київського училища сліпих А. І. Зайончевська і завідувач притулку невиліковно сліпих Г. Ф. Лютер. Колубовський спеціально підкреслює, що «впадала в око повна відсутність представників Німеччини і Австрії», попри те, що справа допомоги сліпим у цих країнах була поставлена дуже добре, якщо не зразково. «Тщетно было бы, однако, искать какое-либо немецкое имя в списках членов съезда. Не было ли это одним из предвестников мировой грозы, разразившейся через месяц после съезда?» (Колубовський, 1915: 5), – задається питанням Яків Миколайович.

Значне враження на делегатів з'їзду справила виставка експонатів, виготовлених сліпими із різних країн світу. Тут були представлені наочно, а іноді й у процесі самого виготовлення навчальні роботи сліпоглухонімих, демонструвалися прийоми спілкування і переговорів із ними. Із російських закладів освіти доставили свої вироби Олександро-Маріїнське училище сліпих, майстерні імені К. К. Грота, притулок у пам'ять д-ра Р. Ф. Блессіга у Петрограді, Київське та Іркутське училища сліпих дітей. Відвідувачі виставки охоче купували вироби сліпих із інших країн відразу або на спеціально організованих благодійних базарах.

Ділова частина з'їзду відкривалася ґрунтовною і всебічною доповіддю керівника оргкомітету Г. Вільсона «Спілки товариств для сліпих в Англії та Уельсі, їх роль, історія і перспективи розвитку».

Доповідь голови комітету майстерень для західного Лондона юриста Елліса Кенліффа стосувалася двох питань, поставлених комітетом з'їзду: 1) минуле і майбутнє законодавство про сліпих; 2) як привчити населення країн до роботи сліпих. Основна думка доповіді зводилась до того, що саме на державу мусить покладатися моральний обов'язок турбуватися про всіх без винятку сліпих і тримати в центрі постійної уваги цю важливу суспільну проблему.

Доповідь начальника Манчестерського притулку сліпих імені Геншау, Іллінгверта: «Як бути із неспроможними сліпими?» була вибудована на основі ґрунтовної анкети, яка складалася ще за матеріалами з'їзду в Единбурзі (1905) і стосувалася заходів попередження неспроможності і запущеності.

Жвавий інтерес викликала доповідь удови відомого сліпого і багаторічної його помічниці на цих особливих педагогічних теренах – леді Кемпбелл «Елементарне виховання сліпих». До речі, в Англії на той час уже функціонував особливий «коледж учителів», який організовував і керував їх підготовкою і екзаменував кандидатів, даючи дозвіл на роботу зі сліпими.

Доповідь Прістлі із Бредфорда «Сліпота у зрілому віці» відзначалася численними даними, які характеризували проблеми сліпих віком понад 20 років (їх – 90 процентів від загальної кількості) в Англії, Шотландії та Ірландії – організацію їхньої професійної підготовки, працевлаштування, оплати праці, доплат, чоловічої і жіночої праці тощо.

Вузькоспеціалізовані питання сліпоти були висвітлені у доповіді окуліста лондонського шпиталю д-ра Бішопа Гармана «Проблеми навчання сильно короткозорих і тих, хто зберіг частковий зір» із викладом досвіду Лондонської ради виховання, яка успішно виконує ці завдання.

«Для того, чтобы придать съезду международный привкус, – підкреслює Колубовський, – комітет съезда позаботился о докладах, касающихся других стран. Индия, Бразилия, Уругвай, Соединенные Штаты Америки, Китай, Сирия, Россия, Дания. Франция – всем этим странам посвящено их представителями по одному докладу» (Колубовський, 1915: 50).

Зокрема, «пишущим эти строки был представлен доклад «Что сделано для слепых в России». «Интересующийся читатель найдёт его в русском журнале «Слепец» за 1914 год, ноябрь и декабрь, и за 1915 год, февраль» (Колубовський, 1915: 65).

Ідеться про щомісячний часопис «Слепец» – журнал для обговорення питань, які стосувалися

насамперед поліпшення побуту сліпих. Заснований журнал у 1888 році в Санкт-Петербурзі Германом Павловичем Недлером (1850–1917) – російським тифлопедагогом, директором Інституту Маріїнського опікунства сліпих.

Темами журналу були проблеми раціональної освіти і опіки сліпих, психологія і методи їхнього навчання, навчальні програми і посібники, заняття і ремесла сліпих, статистика. Журнал публікував репортажі із з'їздів і конгресів із проблем сліпоти, інформував про організацію допомоги та пожертвувань сліпим у Росії і за кордоном, огляди діяльності Опікунства тощо.

У своєму звіті Я. М. Колубовський зауважує, що до цього часу на з'їздах у справах сліпих ще зовсім не розглядалося становище такої їх категорії, як сліпоглухонімі, і, відповідно, увесь комплекс проблем тифлосурдопедагогіки. Уперше на цих з'їздах спеціальну доповідь на цю тему «Освіта і подальша опіка сліпоглухонімих» було виголошено директором шостого за старшинством у Великобританії Единбурзького інституту, визнаним фахівцем – тифлосурдопедагогом професором Стоном, який давно вивчав ці дефекти у дітей і опікувався їхнім навчанням, вихованням, трудовою та соціальною реабілітацією. Ще століттям раніше навчання дітей із особливими освітніми потребами – сліпоглухонімих, уважалося справою неможливою і насамперед через дуже вагомому перепону: втрата таких дистантних органів відчуттів, як зір та слух, які є каналами і носіями чуттєво-сенситивного відображення, зв'язку із зовнішнім світом, а також мови, повністю ізолюють таку істоту від навколишнього середовища і можливостей спілкуватися з іншими людьми. Однак Лаура Бріджмен, Елен Келлер, Ольга Скороходова слугують наочним прикладом, який спростовує цю тезу. Лора Дьюї Лін Бріджмен (1829–1889) – американська поетеса, перша відома сліпоглуха людина, яка зуміла навчитися розмовляти і здобути освіту. «Її навчання стало першим описаним в науковій літературі досвідом і із формування навичок особистого і соціального розвитку та адаптації до суспільного життя осіб, що страждають на сліпоглухоту». – констатовано у Вікіпедії [Лора Бріджмен].

Переконливо спростовує тезу про неможливість і навіть безглуздість навчання і виховання сліпоглухонімих й історія Хелен Адамс Келлер (1880–1968) – американської письменниці, лектора, громадської діячки й активістки. Згадуючи їх у своєму аналітичному матеріалі, Я. М. Колубовський підкреслює: «Нема нічого незвичного і дивного у тому, аби навчити сліпоглухонімого

читати і писати, говорити і навіть «зчитувати» слова із губ. Якщо й є справді особливе і надзвичайне, то це – вимога до педагога бути надзвичайно терплячим, проникливим, співчутливим. А метод навчання сліпоглухонімих, по суті, один і той самий, і не тому, що він отримав схвальну оцінку якогось авторитетного педагога, а тому, «що він єдино можливий. Потрібно бути лише ознайомленим із загальними вимогами педагогіки і достатньо досвідченим, аби натрапити на цей метод» (Колубовський, 1915: 65–66).

Коментуючи ґрунтовну доповідь із викладом безлічі надзвичайно цікавих подробиць із тифлосурдопедагогічної практики у Великобританії директора Единбурзького інституту Стона, він ніби «приміряє» її положення до можливостей застосування в Росії. Зокрема, зосереджено увагу на тому, що виділяти сліпоглухонімих в особливі школи неприродно, шкідливо і нерозважливо, адже у звичайному житті сліпих теж ніхто не відгороджує «китайською стіною». Посилаючись на свій багатющий досвід, професор Стон робить висновок: можливо, у спеціальній школі й можна було б застосовувати більш системні, наукові методи, але про умови, які б сприяли справді усебічному розумовому розвитку, не може бути й мови.

Звичайно ж, положення і висновки доповіді директора Единбурзького інституту мали для Колубовського, скоріше, чисто інформативне значення: перша група сліпоглухонімих у Росії була організована в 1909 р. в Петербурзі при благодійницькому товаристві з опіки сліпоглухонімих «для призрения этих обездоленных детей и освобождения семей от обузы» ... (Zinref). Ось і вся «відмінність» програм. Він прекрасно усвідомлю-

вав: головне завдання полягає в тому, аби **запобігати випадкам** [виділено автором] сліпоглухонімоти, і якби це завжди вдавалося, то абсолютна більшість таких випадків просто відпала б; але допоки сліпоглухонімота все ж таки зустрічається, необхідно турбуватися не лише про матеріальні, а й про духовні потреби цих дітей, їхню соціалізацію. Перу Я. Колубовського належить стаття «Попечительство Императрицы Марии Александровны о слепых» Енциклопедичного словника Ф. А. Брокгауза й І. А. Єфрона.

Висновки. Самовіддана і творча діяльність Якова Миколайовича Колубовського на ниві управління опікунською діяльністю щодо сліпих була гідно оцінена: він – кавалер ордена Святого Станіслава II ступеня. Досвід роботи на достатньо високій управлінській посаді, глибоке знайомство з теоретичними напрацюваннями зарубіжних і вітчизняних учених у галузі тифлосурдопедагогіки у подальшому активно використовувався професором Я. М. Колубовським під час викладання курсів філософії, педагогіки та психології, а також у плануванні та організації роботи кабінету-лабораторії із вивчення обдарованості й емоційної сфери дітей у період його роботи в Глухівському ІНО (1920–1924 рр.) та Ніжинському ІНО (1924–1934 рр.). Показово, що у 1921 р. Укрголовпрофорг забажав перевести Я. М. Колубовського до Київського інституту народної освіти на кафедру тифлопедагогіки лікувально-педагогічного факультету, однак цю ідею не було реалізовано.

Цілком очевидно, що висвітлені у статті інформаційні маркери дозволяють зробити більш глибоким і усебічним дослідження життєвого і творчого шляху українського філософа, педагога, громадського діяча Я. М. Колубовського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Английские съезды по делам слепых. СПб, 1909.
2. Заремський М. Й. Досвід роботи психологічної лабораторії В. Вундта в рецепціях Я. Колубовського *Історичні студії суспільного прогресу: електронний науковий журнал* [редкол. : Курок О. І. (гол.), Гирич Я. М. (заст. гол. ред.), Крижанівський В. М., Чумаченко О. А. (відп. ред.)]. Випуск V. Глухів, 2017. 357 с. С. 92–103.
3. Заремський М. Й. Яків Колубовський і часопис «Вопросы философии и психологии»: початок співробітництва. *Історичні студії суспільного прогресу: електронний науковий журнал* [редкол. : Курок О. І. (гол.), Чумаченко О. А. (заст. гол. ред.), Крижанівський В. М. (відп. секр.)]. Випуск VII. Глухів, 2019. 257 с. С. 90–101.
4. Заремський М. Й., Заремська І. М. Листування Я. М. Колубовського із В. І. Вернадським щодо створення Національної бібліотеки України. *The 1st International scientific and practical conference "Problems and Innovations in Science" Part 1* (May 4-5, 2020). London : Nika Publishing, 2020. V. 1. 338 p. pp. 111–118.
5. Испанский съезд по делам слепых. Санкт-Петербург, 1913.
6. Колубовский Я. Международный съезд по делам слепых в Лондоне. *Издание Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых*. Петроград : Сенатская типография, 1915. 80 с.
7. Колубовский Я. Н. Из литературных воспоминаний. *Исторический вестник. Историко-литературный журнал*, 1914. (Т. 86), 134–149.
8. Лора Дьюї Лінн Бріджмен. Відновлено з https://uk.wikipedia.org/wiki/Лора_Бріджмен.
9. Международный съезд по делам слепых в Англии. Санкт-Петербург, 1911.
10. Международный съезд по делам слепых в Лондоне. Пг, 1915.

11. О сооружении в память государыни императрицы Марии Александровны института слепых в Санкт-Петербурге с присвоением ему наименования «Александро-Мариинского». СПб, 1887.
12. Радлов Э. Л. Статья «Колубовский», *Энциклопедический словарь*/ под ред. проф. И. Е. Андреевского Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1890–1907, 1895 Т 15 А (30). URL: <https://www.prlib.ru/item/463142>.
13. Слепые и война .Пг, 1916, (на обкладинці – 1917).
14. Work for the Blind in Russia, 1910.
15. Zinref.ru 000-uchebniki/04600-rasnie-6/652/002.htm

REFERENCES

1. Anglyjskiye s'yezdy po delam slepyx. SPb, 1909. [English Congresses in the Affairs of the Blind] SPb. 1909 [in Russian].
2. Zaremskyi M. Y. Dosvid roboty' psy'xologicichnoyi laboratorii V. Vundta v recepciyax Ya. Kolubovs'kogo [The experience of W. Wundt's psychological laboratory in the receptions of Ya. Kolubovskyi] *Istory'chni studiyi suspil'nogo progresu: elektronny'j naukovy'j zhurnal*. Hlukhiv, 2017 [in Ukrainian]
3. Zaremskyi M.Y. Yakiv Kolubovs'ky'j i chasopy's "Voprosy filosofii i psy'xology'y": pochatok spivrobotny'czstva [Yakiv Kolubovskyi and scientific journal "Issues of Philosophy and Psychology": the beginning of cooperation]. *Istory'chni studiyi suspil'nogo progresu: elektronny'j naukovy'j zhurnal*. Hlukhiv, 2019 [in Ukrainian].
4. Zaremskyi M. Y., Zaremska I. M. Ly'stuvannya Ya.M. Kolubovs'kogo iz V. I. Vernads'ky'm shhodo stvorennya Nacional'noyi biblioteky' Ukrayiny' [Correspondence between Ya. M. Kolubovskyi and V. I. Vernadskyi on the establishment of the National Library of Ukraine] *The 1st International scientific and practical conference "Problems and Innovations in Science"*, London : Nika Publishing, 2020 [in Ukrainian].
5. Ispanskyi s'yezd po delam slepyx [Sranish Congress in the Affairs of the Blind]. SPb, 1913 [in Russian].
6. Kolubovskiy Ya. Mezhdynarodnyye syezdy po delam slepyx v Londone [International Congresses in the Affairs of the Blind in London]. *Izdaniye Popochy'tel'stva I'mperatry'czy Marii Aleksandrovny o slepyx*. Petrograd : Senatskaya ty'pografy'ya, 1915 [in Russian].
7. Kolubovskiy Ya. Iz ly'teratyrynx vospomy'nanyi [From literary reminiscences] *Istory'chesky'j vestny'k. Istory'koly'teraturnyj zhurnal*, 1914 [in Russian].
8. Lora D'yuyi Linn Bridzhmen. Vidnovleno z https://uk.wikipedia.org/wiki/Lora_Bridzhmen. [in Ukrainian].
9. Mezhdunarodnyi s'yezd po delam slepyx v Anglii. [International Congress in the Affairs of the Blind in England] SPb, 1911 [in Russian].
10. Mezhdunarodnyi s'yezd po delam slepyx v Londone [International Congress in the Affairs of the Blind in London] Pg, 1915 [in Russian].
11. O sooruzhenii v pamyat' gosudaryni i'mperatry'czy Marii Aleksandrovny i'nsty'tuta slepyx v Sankt-Peterburge s pry'svoeny'em emu nay'menovany'ya "Aleksandro-Mariinskogo" [On building the institute for the blind in St. Petersburg to commemorate the Empress Mariya Aleksandrovna and named it after her]. SPb, 1887.
12. Radlov E.L. Stat'ya "Kolubovskiy'j". [Encyclopedical Dictionary in 85 volumes] *Ency'klopedy'chesky'j slovar'*/ pod red. prof. Y'. E. Andreevskogo Sankt-Peterburg: F. A. Brokgauz, Y'. A. Efron, 1895. URL: <https://www.prlib.ru/item/463142> [in Russian].
13. Work for the Blind in Russia, 1910 [in English].
14. Zinref.ru 000-uchebniki/04600-rasnie-6/652/002.htm [in Russian].